

Rumeli

RUMELİ İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية | Rumeli Journal of Islamic Studies

ISSN: 2564-7903 •Yıl/Year: 4 • Sonbahar / Autumn: 2021 •Sayı / Issue: 8

RUMELİ

İslâm Araştırmaları Dergisi

مجلة للبحوث الإسلامية

Journal of Islamic Studies

Yıl | Year: 4 – Sayı | Issue: 8 – 2021 Ekim | 2021 October

NEDÂMET OLGUSUNUN FITRÎ ZEMİNİ

The Inherent Ground of Event of Repentance

Hayri ERANAY

Dr., Erdemli Müftüsü,
Mersin, Türkiye

Dr., Müfti of Erdemli,
Mersin, Turkey

h-erenay@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5872-8457
DOI: 10.53336/rumeli.981046

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliř Tarihi / Date Received: 10 Ağustos 2021 / 10 August 2021
Kabul Tarihi / Date Accepted: 03 Ekim 2021 / 03 October 2021
Yayın Tarihi / Date Published: 28 Ekim 2021 / 28 October 2021
Yayın Sezonu / Publishing Date Season: Ekim / October

Atıf / Citation: Eranay, Hayri. “Nedâmet Olgusunun Fitrî Zemini”. Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi 8 (Ekim 2021): 152-172.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://rumeli.trakya.edu.tr/> | <https://dergipark.org.tr/rumeli>
mail to: rumelislam@trakya.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

NEDÂMET OLGUSUNUN FITRÎ ZEMİNİ

Öz

İnsan kendisini tanıdığı ve hatalarını düzelttiği oranda kemale yaklaşabilir. İnsan yaratılış zaaflarını bilip, bunların kendisinde yaşanmışlığını kısa tutabildiği ölçüde nedâmetten kendisini koruyabilir. Bu fitri zafiyetler, insan hayatında ne kadar az ve kısa süreli olarak kendisini gösterirse nedamet olgusu da o denli az yaşanır. Ne kadar uzun süreli ve kabullenilmiş bir ruh haliyle huy ve ahlak halini alırsa, bu olgu ile karşılaşma sıklığı ve süresi de o kadar çok ve uzun olacaktır.

Nedâmet duygusu, kişide kötü olarak algıladığı davranışlarından sonra “ben aşağılık biriyim” veya “ben değersizim” duygusu yaratıyorsa; kişi kendisini üzgün hissederek depresyona girer. Eğer “diğerleri ne yaptığımı anlarsa beni aşağılarlar” diyorsa utanç duyar. Kişi yaptıklarından dolayı cezalandırılacağını ya da kendisine misilleme yapılacağına inanıyorsa korku ve endişe duyar. Değersizlik duygusu, utanç ve aşağılanma endişesi kişide kaygı bozukluklarına yol açabilir. Bu ruh hali, içinde gizli bir nedamet hissi de barındıran üzüntü, sevinç ve mutluluğun zıddı olan bir reaksiyondur. Ancak bu duygu, insanın sevdiği bir şahsı veya yanında büyük değeri olan bir şeyi kaybetmesi ile ya da önemli bir işi gerçekleştirmede başarısız olmasıyla da meydana gelebilmektedir.

Bu tip olaylardan sonra en sağlıklı tepki, nedamet duygusunu yeni bir kişilik inşasında fırsat olarak kullanmaktır. Nedamet, kişilere öngörü kazandırarak gelecekte vereceği kararlarını sağlam ve daha doğru şekillendirmede yardımcı olur. Bu duyguyu yaşayan kişiler karar verme, sorunlarla başa çıkabilme ve yaşayarak deneyimleme gibi becerilerde diğer insanlara göre daha iyi bir performans ortaya koyabilmektedir. Nedâmet insan yaşamını çoğunlukla olumlu yönde etkilese de bazen olumsuz etkilerde bırakabilmektedir.

Bu olguya, insan yaratılışında var olagelen bazı hasletler dayanak teşkil etmektedir. Bu fitri hasletler, yaratıcının emrettiği usul ve esaslar ışığında yönetilmediği takdirde, insanda esefle son bulan neticeler doğurmaktadır. Kişinin durması gereken sınırlarda durmaması, hazları tatminde sınır tanımayarak alması gereken tedbirleri ihmal etmesi telafisi imkânsız pişmanlıklara neden olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ku'rân, Âyet, İnsan, Fıtrat, Nedamet .

The Inherent Ground of Event of Repentance

Abstract

The more man knows himself and corrects his mistakes; he can get closer to perfection. As long as he knows his weaknesses and makes their experiences in him short, he can protect himself from the situations that require repentance. The less and short-term these inherent weaknesses appear in life, the less repentance is experienced. The longer this process takes the form of habit and morality with an accepted mood, the more the frequency and duration of encountering the phenomenon of repentance happens.

If the feeling of repentance creates a feeling of “I am inferior” or “I am worthless” after the behaviours that man perceives as bad; he becomes depressed by feeling sad. If he says to himself "others will insult me if they understand what I am doing", he feels ashamed. If a person believes that he will be punished or retaliated for what he has done, he experiences fear and anxiety. If this worry lasts longer than normal, it can lead to anxiety disorders in him.

The healthiest reaction after such events is to use the feeling of repentance as an opportunity to build a new personality. Sadness that also includes a sense of hidden repentance in itself, is a reaction that is opposite of happiness. However, this feeling occurs when a person loses a loved one or something of great value or fails to perform an important task. Repentance helps people to shape their future decisions in a sound and more accurate way by providing them with the power of insight. People who experience this feeling are able to perform better

than other people in decision-making, coping with problems and experiencing by living. Although repentance affects a person's life mostly positively, it can sometimes have negative effects on him.

Some features such as hopelessness, hastiness, the feeling of satisfaction and the desire for immortality that exist in human creation, sometimes may lay the groundwork for the phenomenon of repentance. If these inherent features are not governed in the light of the principles and procedures ordered by the creator, they cause regretful consequences in man. These situations generally occur when people do not stay within the boundaries that should be stopped and neglect the measures to be taken.

Keywords: Tefsîr, The Qur'an, Verse, Human, Nature.

Giriş

Nedâmet, insanın yürek ve vicdanında psikolojik bir vakıa olarak yaşanmaktadır. Değer yargılarını çiğneme, onlara aykırı davranma ve terk etme gibi durumlarda ortaya çıkan; faillerinde bir kısım ruhî ve bedenî farklılıklar doğuran duygular kompleksidir. Psikoloji disiplini nedamet olgusu, "suçluluk, günahkârlık duygusu, üzüntü, korku, ızdırap, yüksek ego, süper ego, nefsi levvâme, vicdan azabı, kaygı ve nedamet" gibi konu başlıkları altında ele alınmaktadır.¹

Nedâmet, insanın günahını hatırlaması, onu işlemekten üzüntü duyması, yaptığı işten dolayı kendisini kınayarak 'keşke bunu yapmasaydım' duygusundan meydana gelen reaksiyonel bir durumdur. İnsanın yaptığına nedamet duyması, kendi kendisini kınaması şahsiyetinin oluşum ve olgunlaşmasında kişiye önemli fırsatlar sunar.² Ayıplama duygusu, çirkin işleri işlemekten kişiyi alıkoyarak nedamet ve kınamayı doğuran günahlardan kaçınmayı sağlayan en önemli faktördür. Bundan dolayı Kur'an, kendisini ayıplayan nefse (nefsi levvâme) değerli olduğunu hissettirmek için yemin etmektedir.³

Allah, kendisini eleştirip onarma gayreti gösteren nefse: "Sandıkları gibi değil, kıyamet gününe yemin ederim! Öyle değil, kendini kınayan nefse yemin ederim!"⁴ ifadeleri ile değer verdiğini beyan etmektedir.

Konuyu M. Osman Necati şöyle izah eder: "Kınayan nefis vicdan adını verdiğimiz, Freud ve psikanalistlerin "yüksek/süper ego" veya "örnek ego" adını verdikleri şeye tekabül etmektedir. Bu, yaptığı fiiller hususunda insanı hesaba çeken, kişiye hatalarını hatırlatan, yaptığı günahlar konusunda kişide nedâmet duygusu oluşturan ruhun bir parçasıdır."⁵

Kur'an'da ilk nedâmet olarak Hz. Âdem ile eşinin kendilerine yasak olan ağacın meyvesinden yedikten sonra pişmanlıkla Allah'a yönelmesi zikredilmektedir.⁶ Yine, Âdem'in Allah'a adak sunan iki oğlundan kurbanı kabul edilmeyenin, kardeşini öldürdükten sonra yaşadığı nedâmet,⁷ peygamberlerin, günahkâr milletlerin, ve bazı inançsızların yaşadıkları nedâmetlere de değinilmektedir.⁸ Kişinin yaptığı hata ve günahlardan dolayı iç dünyasında korku, ızdırap, sorgulama ve vicdan azabı ile başlayan duygular, nedâmet ile sonuçlanarak Allah'a yönelişle sonuçlanırsa insanda rahatlatma ve iç tatmin oluşturur.

Yine ebeveynler ellerinde olmayan sebeplerle çocuklarını kaybettiğinde, üzüntü veren olayın oluşmasında hiçbir ihmâl veya hataları olmamasına rağmen kendilerini suçlayarak derin bir nedâmet duymaktadırlar. Kur'an, buna örnek olarak Hz. Mûsâ'nın annesini vermektedir.

1 Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2013), 406, 413; Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2003), 103, 106; Mustafa Doğan Karacoşkun, *Din Psikolojisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 161-168.

2 M. Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın (Ankara: Fecr Yayınları, 2004), 92-94.

3 Nâsirüddîn Ebû Saîd el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beyrut: İhyau't-Türasü'l-Arabî, 1320), 6/408.

4 el-Kıyâmet 75/1-2.

5 Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 92; Ayrıca bkz. et-Tevbe 9/92.

6 el-A'râf 7/19-25.

7 el-Maide 6/30-32.

8 Mahmut Şelebi, *Hayat-ı Âdem* (Beyrut: Dâru'l-Ciyl, ts), 2/101; Ayrıca bkz. el-Furkan 25/27-28; el-Mü'minûn 23/99-100, 100-108; el-Ahzâb 33/9-23; Meryem 19/48; el-Hadîd 57/161; el-Kalem 68/48-50.

Annesi onu sandığa koyup nehre bıraktıktan sonra akıntının oğlunu sürüklediğini görünce yaşadığı büyük pişmanlığa dikkat çekerek vurgu yapmaktadır.⁹

Ayetlerde bu olayın kavuşma ile sonuçlanışına “Böylece biz onu annesine geri verdik ki gözü aydın olsun, üzülmesin.”¹⁰ “Böylece seni annene geri verdik ki gözü aydın olsun.”¹¹ İfadeleri ile açıklık getirilmektedir.

Nedâmet duygusu, uygun bir usulle yönetilmesi halinde tövbe ile sonuçlanır. İnsanın suçluluk duyması noksanlık duygusu ve stres oluşturmakta, kimi zaman da kalıcı ruhsal hastalıklara neden olmaktadır. Psikoterapi bu gibi durumlarda hastanın, günahı ve eksikliği hatırlatan durumlardan uzaklaşmasını, eski yaşantısından yüz çevirmesini ve hayatı yeni bir bakışla yorumlamasını sağlamayı hedefler. Bunun sonucu olarak da kişi, aralıksız nefsinin eleştirmekten vazgeçerek müsamahakâr olur. Bu ruh hali kişinin yaşadığı gerilimi gidererek ruhsal hastalığın iyileşmesini sağlar. Pişmanlıkla beslenmiş tövbe, insanın tekrar hata ve günaha düşmeyecek şekilde iç dünyasını onarmasını, itidalli olmasını sağlar. Bu itidal hali de, kişinin kendine güvenini ve ruhsal dinginliğini güçlendirir.¹²

Pişmanlığın insan hayatına olumlu katkıları şu şekilde sıralanabilir:

---Nedâmet, tövbekârların nefislerinde tevhid inancını yeşerterek kalplerdeki takvayı ve amillerinin tohumlarını ekmektedir. Bu da, şahsiyetlerini kazanma ve davranışlarını düzeltme noktasında gayet önemli neticeler doğurmaktadır.

---Kişiyi eski yanlış adetlerinden kurtuluşu sağlayarak dengeli, ölçülü ve mükemmel şahsiyet kazanmaya yardımcı olan ibadetleri görev haline getirmesini sağlamaktadır.

---Hoşnut bir ruhla yaşamamanın önündeki zorlukları aşmaya, tedirginlik, telaş, keder ve stres duygusunu azaltmaya yardımcı bir haslet olan sabrı öğretir. Allah’la yakınlık kurma, onun himayesi altında bulunma ve gözetiminde olma duygusunu teşvik ederek; kişiyi güven ve huzur içinde sürekli öğrenmeye yönlendirmektedir. Suçluluk duygusundan kaynaklanan stresten kurtuluşa vesile olur, istiğfar ve tövbeye teşviki güçlendirmektedir.

Kur’ân, bu metotları tavsiye ederken, müminleri pişmanlığa sürükleyen zaafı en az indirmeyi hedeflemiş dengeli, ve kâmil bir şahsiyet kazanmalarına katkıda bulunmayı öngörmektedir.¹³

1. Pişmanlık Olgusunu Tetikleyen Harici Unsurlar

İnsanlar, pişmanlık duygusu ile farklı etkenler sebebiyle karşılaşmaktadır. Kimi zaman kendi iç dünyasında yaşadığı bir iç hesaplaşma ile çevresine karşı, yaratıcıya karşı yaptığı hatalar nedeniyle bu duyguyu yaşamaktadırlar. Pişmanlık olgusunu tetikleyen harici unsurların belli başlıları şöyle sıralanabilir.

1.1. Vicdanî Düsturlara Aykırı Davranmak

İnsan, temel vicdani esaslara ters davrandığında nedamet duygusunu yaşar. Vicdani düsturlar, neredeyse tüm insanlığın üzerinde ittifak ettiği insanlığın ortak üst kimlik değerleridir. Hırsızlık, adaletsizlik, güçsüzü ezme, yaratılanlara zulüm, haksız yere cana kıyma gibi eylemler temel vicdanî kurallara aykırıdır. Vicdanı (nefs-i levvame) dumura uğramamış olan her insan yukarıdaki düsturlara uymadığında, önce derin bir suçluluk duygusu hisseder. Akabinde bu duygu vicdanın kişiyi ayıplaması ile nedamete doğru bir dönüşüm yaşar. Fert ve ictimai vicdanı rahatsız eden eylemleri işleyen bir kişi, vicdanında bunun acı ve ıstırabını yaşar. Bu ıstırabın verdiği nedâmetle hatasından dönerek kendisine yeni bir gelecek inşa eder.

Mısır melikinin eşinin yaşadığı nedâmet bunun en güzel örneğini teşkil eder. Müşrik bir toplumun sarayında yaşayan ve kendisi de mümin olmayan melike, Yûsuf’a yaptığı gayri ahlakî teklifinden dolayı büyük bir nedâmet yaşamış ve bunu tüm saray kadınları ile melikin

⁹ Necati, *Kur’ân ve Psikoloji*, 90.

¹⁰ el-Kasas 28/13.

¹¹ Tâhâ 20/40.

¹² Necati, *Kur’ân ve Psikoloji*, 285.

¹³ Necati, *Kur’ân ve Psikoloji*, 287.

huzurunda itiraf etmiştir. Müslüman bir toplum olmadığı halde Mısır halkının, melikenin Yûsuf'a yaptığı gayri meşru teklifi yadırgadığı anlaşılmaktadır. Olayların neticesinde Melikin eşinin de bu erdemsiz teklifinden dolayı derin bir nedamet ve üzüntü yaşadığı görülmektedir. Melik'in saray kadınlarına konuyu sorması üzerine, onlar Hz. Yûsuf lehine şahitlik yaparak: "Haşa! Allah için biz onun bir kötülüğünü bilmiyoruz" diyerek; onun, yokluğunda efendisine ihanet etmiş bir hain olmadığına topluca şahitlik edip¹⁴ kendisini ibra ettiler. Bunun üzerine Melike: "Şimdi hakikat ortaya çıktı. (itiraf ediyorum) Ondan ben murad almak istedim. Şüphesiz Yûsuf, sadıklardan birisidir" diyerek derin bir nedamet duyduğunu Melik'in huzurunda ifade etti.¹⁵

Topluma karşı görevlerini yerine getirmeyip, kamu vicdanında suçlu bulunan kişilerin hayatları kendilerine zindan haline gelir. Nüzul döneminde seferden geri kalan üç sahabenin yaşadığı olay bu manada iyi bir örnektir. Tebük seferi, zorlu ve sıcak bir mevsimde Mekke'nin fethi ve Huneyn savaşından hemen sonra olması münasebetiyle Müslümanları zorlamıştı. Münafıklar çeşitli toplantılarla gazveye engel olmaya ya da katılanların sayısının düşük olması için kulis faaliyetleri yürütüyorlardı.¹⁶ Bu faaliyet ve toplantıların merkezi haline gelen Süveylim isimli münafığın evi, Hz. Peygamber'in emriyle yakılmıştır.¹⁷

Müslümanlardan bu sefere karşı isteksiz ve duraksama yaşayanlar şu âyetlerle uyarılmışlardır: "Ey iman edenler! Size ne oldu ki "Allah yolunda seferber olun" denilince yerinize çakılıp kaldınız; yoksa âhiretten vazgeçip de dünya hayatıyla yetinmeye razı mı oldunuz? Hâlbuki dünya hayatının sağladığı fayda âhirete göre pek azdır. Eğer toplanıp seferber olmazsanız Allah sizi elem veren bir azapla cezalandırır, yerinize başka bir topluluk getirir ve siz O'na zerrece zarar veremezsiniz. Allah'ın her şeye gücü yeter."¹⁸

Hz. Peygambere, seferden geri kalan Ka'b ve arkadaşları sefere katılmamalarına tembelliklerinin sebep olduğunu itiraf ettiler. Ancak Rasûlüllah, ashabı onlarla oturup kalkmaktan men etti. Hatta bir müddet sonra, onların eşlerine yaklaşımlarını bile yasakladı. Böylece yer, onca genişliğine rağmen onlara dar geldi. Elli gün kadar geçmişti ki, bu üç sahabenin affedildiğine dair âyetler nazil oldu.¹⁹ Bu esnada Hz. Peygamber, Ümmü Seleme'nin odasından mescide çıkarak, "Allahu Ekber! Allah, arkadaşlarımızın mazur oldukları hususunda âyet indirdi" dedi. Sabah namazını kırdırdıktan sonra, bunu ashabına haber vererek onlara, Allah'ın o kimselerin tövbesini kabul ederek onları affettiği müjdesini verdi. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere topluma karşı görevini yerine getirmeyenler, dışlanıp mahkûm edilmektedir. Çünkü tüm toplumun güvenliğini sağlamak adına çıkılan savaşlardan geri durmak, topluma karşı görevi ihmal etmektir.²⁰

1.2. Karşılaştığı Fırsatları Değerlendirememek

İnsan hayatında, bazen kişinin bile öngörmediği fırsatlar karşısına çıkar. Kur'an'a göre en büyük fırsat, ömürdür. Hayatta olmak, yaşıyor ve nefes alıyor olmak çok değerlidir.²¹ Bir insanın hayatının kurtarılmasına vesile olmak, tüm insanlığı kurtarmak kadar kişiye sevap sağlamaktadır. Aynı şekilde bir insanın hayat hakkını haksız yere elinden almak da tüm

¹⁴ Yûsuf 12/51-52.

¹⁵ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1412), 4/1995; Ayrıca bkz. Yûsuf 12/51; Yûsuf 12/23-51; M. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 285-286.

¹⁶ et-Tevbe 4/81.

¹⁷ İsmail Yiğit, "Tebük Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011) 40/229; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak, 2003), 1/334-336.

¹⁸ et-Tevbe 9/38-39.

¹⁹ et-Tevbe 9/117-118.

²⁰ Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vî fi maâ'ni't-tenzîl* (Beyrut: İhyau't-Türasü'l-Arabi, 1320), 3/208-212; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 3/208-214; Fahreddin er-Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: y.y., 1995), 15/166; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, (Ankara: DİB Yayınları, 2004), 3/90-91; Ebû Abdilâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned* (Beyrut: y.y., 1969), 3/457; Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, (İstanbul: Matbaayı-ı Amire, 1329), 5/13131-132.

²¹ en-Nisâ 4/92.

insanları öldürmek kadar büyük bir günah sayılmıştır. “İşte bundan dolayı İsrâiloğulları'na şöyle yazmıştık: "Bir cana kıymaya veya yeryüzünde fesat çıkarmaya karşılık olmaksızın kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir canı kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur. Şüphesiz peygamberlerimiz onlara apaçık deliller getirdiler. Ama bundan sonra da onların çoğu yeryüzünde taşkınlık göstermektedirler.²²

İnsana verilen en büyük fırsat olan hayatın değerini bilmeyenler, kıyamet gününde büyük bir nedametle karşılaşacaklardır. Bu nedametlerini, kabulü mümkün olmayan bir temenni ile dile getirerek hayata geri döndürülmeyi isteyeceklerdir.²³ İnkârcılar, hayat fırsatını değerlendirememiş olmanın verdiği nedâmetle, hesap gününü yaşamaktansa toprak olmayı tercih ve temenni edeceklerdir.²⁴

Dünya hayatında her insan kaçırdığı fırsatları değerlendirememiş olmanın verdiği üzüntü ile nedamet duyar. Gerek maddi gerekse manevi fırsatları değerlendirememiş olmak, insan benliğinde büyük bir hüznü oluşturur. Kaçırılan fırsatların önem ve büyüklüğü oranında yaşanan nedâmet duygusu da büyük olmaktadır. İnsan, hayatta her gün değişik bir fırsatla karşılaşarak imtihan olmaktadır. Bu fırsatları doğru kanalize etmek, insanın hayatını kolaylaştırırken; heder etmek, doğru kararı ve eylemi doğru zamanda verememek kişiyi yüz yüze getirmektedir.

Fırsatlarda zamanlamanın iyi yapılması ve kaçırılmaması hayatın başarı ile sürdürülmesi, fırsatları zayi etmekten kişiyi koruyan en önemli faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en güzel örneği iftiralardan aklandıktan sonra Hz. Yûsuf'un Melikin huzurunda, kendisinin mali işlerde ihtisas sahibi olduğunu, Mısır'ın maliyesini idare edebileceğini ifade ederek göreve talip olmasıdır.²⁵ Hz. Yûsuf, mali işlerde mahir olduğunu söyleyerek karşısına çıkan fırsatı, zindanda tebliğine başladığı hak dinin yayılmasını kolaylaştıracak büyük bir fırsata dönüştürmüştür.

Dünya hayatında vahyin davetçilerine iman etmemek, Allah'a savaş açanlarla dostluk ve başkalarına haksızlık yapmak nedamet sebeplerinden biridir. Aslında bu sebeplerin tamamı, en değerli fırsat olan hayatı iyi değerlendirememekten ve tercihleri doğru yapmamaktan kaynaklanmaktadır.²⁶

1.3. Hedeflenen Sonuçların Hasıl Olmaması

İnsanlar, geleceğe dair bir kısım idealleri gerçekleştirmek için çalışarak bazı hedefler koyarlar. Kimi zaman tüm tedbirler alınmış olmasına rağmen, hedeflenen fayda ya da netice ortaya çıkmaz. Bu durumlarda büyük bir hayal kırıklığı ve nedâmet baş gösterir. Bu duruma sebebiyet veren olumsuz faktörler, zamanında ve yerinde gerekli önlemleri almamış olmak kişiyi daha derin üzüntülere ve nedametlere sürükler. Kişi kendisine ana gaye olarak seçtiği bir hedefi gerçekleştirmek için büyük gayretler harcar. Ancak çeşitli faktörlerin devreye girmesi ile bir türlü istenen sonuçlar elde edilemez. Hedefin gerçekleştirilememesi bazen kişinin kendisinden kaynaklanırken, bazen de dış faktörlerin olaya müdahil olmasından kaynaklanır.

Yûsuf kıssasında bir baba olarak Hz. Yakub'un yaşadığı olay “hedeflenen sonuçlarla gerçekleşen sonuçların tutmaması” neticesinde yaşanan nedametın en güzel örneğini ortaya koymaktadır. Kardeşler babalarına Yûsuf'u gezmeye götürmeyi istediklerini söyleyerek yaptıkları planla onu kuyuya attılar. Akabinde babalarına üzerine kan sürülmüş gömleği götürüp “onu kurt yedi” dediler.²⁷ Hz. Yakub üvey kardeşlerinin eline kendi eli ile Yusuf'u teslim ettiği ve onlara güvendiği için kendi nefesine karşı büyük bir kızgınlık hissetmiştir. Onun hedefi oğullarının eğlenmesi, kardeşliklerinin güçlenmesi ve birlikte mutlu olmalarıydı. Ancak bir peygamber olmasına rağmen gaybı bilmediği için kurulan hile ve tuzaklara muttali

²² el-Mâide 5/32.

²³ Fâtır 35/36-37; el-Mü'minûn 23/107; Yâsîn 36/45-54; es-Sâffât 37/16-20.

²⁴ en-Nebe 78/40.

²⁵ Yûsuf 12/51-56.

²⁶ Halid b. Avn el-İnzî, *en-Nedmü ven-nâdimûn fi davi'l-kur'âni'l-kerîm* (Medine: Dârûz-Zamân, 2010), 33.

²⁷ Yûsuf 12/11-18.

olamamıştır. “Kâzim/kızgınlığını, derdini, pişmanlığını içine atan” kişi olduğunu beyan ederek;²⁸ ağlamaktan gözlerine ak inmiştir. Kıtık yıllarında kardeşler bu sefer Bünyamin’i büyük teminat ve vaadler ile babalarından alıp Mısır’a zahire almaya götürmüşlerdi. Bünyamin Mısır’da alikonulunca Yakup (a.s.) hüzne gark olmuştur. Oğullarına Yûsuf’u güvenip kıra göndermesinin sonucunda yaşadığı üzüntü devam ederken; küçük kardeş Bünyamin’i onlara güvenmiş ve Mısır’a götürmelerine izin vermişti. Aynı konuda yaptığı bu ikinci hataya derin bir nedâmet duyan Hz. Yakup, Bünyamin’i kardeşlerine güvenirken kavmini kıtlıktan korumayı hedeflemiştir. Ancak bu hedefi de birincisi gibi öngörülerinin tersine sonuçlanmış, kendisine büyük bir pişmanlık olarak geri dönmüştür.²⁹

2. Pişmanlık Olgusunu Tetikleyen Enfüsü (İç) Unsurlar

İnsan fıtratında, her biri bir hikmete mebni olan nefsi zaaf lar vardır. Bu zaaf lar insan fıtratında olan ve ahlaki erdemlerle sürekli murakabe ve kontrol altında tutulması gereken özelliklerdir. Bu özelliklerin yönlendirilmesinde gösterilecek bir zafiyet, insana büyük nedametler yaşatabilmektedir. Kur’ân’da insanın hata yapabilecek şekilde yaratılmış olduğuna vurgular da yapılmaktadır. Hatta insanla beraber cinlerin de hata yapabildikleri haber verilir.³⁰ Ayetlere konu olan pişmanlıklar ağırlıklı olarak insanların yaşadığı pişmanlıklardır. Pişmanlığı en fazla yaşayan insanın bu olguyla sıkça yüz yüze gelmesi; imtihan hikmetine mebni olan enfüsi zaaf larla ilintilidir. Bu unsurlar şu şekilde maddeleştirmek mümkündür.

2.1. Yeis ve Aceleci Davranma

Ümitsizlik, her insanda hayatının farklı dönemlerinde karşılaştığı, farklı derecelerde de olsa imtihan edildiği tabii bir duygudur. İnsan bazı olumsuzluklar karşısında ümitsizliğe kapılabilir. Fakat Allah (c.c)’in rahmetinden ümidini kesmek, küfür içerisinde olan dalalet düşmüş insanların özellikleridir. Bu tip insanlar, tabiatlarında var olan ümitsizliklerini inançsızlıklarının körüklemesi ile daha da artırmışlardır.³¹ Ümitsizlik, tükenmiş bir ruh hali eylemidir. İnsan, hayatta karşılaştığı her türlü sıkıntıyla baş edebilecek kapasitede yaratılmıştır. Allah’ın rahmetinden ümit kesmemek, “O’nun sıkıntılara karşı kullarına mutlaka bir çıkış yaratacağına inanmak” demektir. Ümitsizlik, insan ruhunda yapmış olduğu hatalardan dolayı yaşadığı geçici bir safha olmaksızın süreklilik arz ederse, insan için çok tehlikeli sonuçlar doğurabilir. Ümitsizliğin insanın haleti ruhiyyesi üzerinde oluşturduğu tükenmişlik psikolojisini ancak nedâmet ve tövbe kurtarabilmektedir. Yeis duygusu insan için sekarat hali ve kıyamet gününde faydasız bir nedamet ve tükenişi ifade eder.

Bu tükenmiş ümitsiz ruh halini, Kur’an ayetleri şu ifadelerle tasvir etmektedir:

“...Şayet kendi yaptıkları sebebiyle başlarına bir fenalık gelirse, hemen ümitsizliğe düşerler.”³² İnsan, bu âyette hasisliği nedeniyle tenkit edilmektedir. Bir kimse biraz güç, servet ve saygınlık kazanıp işlerinin iyiye doğru gittiğini görürse, nimetlerin Allah tarafından verildiğini unuttur. Bu başarısıyla öyle gurur duyar ve böbürlenir ki, Allah’ı unutarak insanlara tasattuk etmekten de uzak durur. Fakat bu geçici refah halini kaybedince cesaretini kaybeder ve küçük bir şanssızlıkta o denli sarsar ki her türlü yanlışlığa yeltenerek intihara bile kalkışabilir.³³ “...Fakirlik, musibet gibi kötü bir şeyle karşılaşınca hayırdan ümidini keser, Allah(c.c)’in rahmetinden ümitsiz olur.”³⁴

²⁸ Yûsuf 12/84.

²⁹ Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb*, 13/185, 318-320; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1992), 4/2907-2908; Köksal, *Peygamberler Tarihi*, 267-268; Mehmet Vehbi, *Hülâsatü'l-beyân fi tefsîri'l-Kur’ân* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966), 6/2472-2476; Ayrıca bkz. Yûsuf 12/80,90,97.

³⁰ el-Bakara 22/30-33; el-Cin 72/3-15; el-En’âm 6/130; el-A’râf 7/4-5; eş-Şûarâ 42/45-46.

³¹ Osman Kara, *Kur’ân’da İnsan Tipleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 95.

³² er-Rûm 30/36.

³³ Ebu’l-Ala Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur’ân*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 4/305.

³⁴ Fussilet 41/49.

İnsan, mal ve zenginliğe ilgi gösterecek şekilde yaratılmıştır. Sürekli olarak mal ve refah istemekten usanmaz, servet, nimet, refah içinde yaşamak ister. Ancak başına bir şer, bir bela, fakirlik, hastalık veya herhangi bir sıkıntı gelince umutsuzluğa düşerek bunalıma düşer.³⁵ İnsan fitratında olan ümitsizlik, doğru bir üsul ile yönetildiğinde nedâmet olgusu ile doğrudan alakalı bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsan fitratında olumsuz yönelimler arasında en fazla dikkat çeken huylardan biriside acul olmasıdır.³⁶ Acelecilik, insanı tedbirsizliğe ve itidalli terk etmeye sürükleyerek tafisi mümkün olmayan hatalara düşmesine neden olur. Zamanında müdahale edilmemesi halinde büyük pişmanlıkların tetikleyici ana unsuruna dönüşebilir. Bu hususa ayetlerde: “Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene and olsun ki, nefsinin arındırma kurtuluşuna ermiştir.”³⁷

“Hakka yönelmiş bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah’ın insanlar üzerinde yarattığı fitrata sınıksız tutun. Allah’ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu, dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler.”³⁸ ifadeleri ile vurgu yapılmaktadır.

Yukarıdaki âyetlere göre insan, iyiliği ve kötülüğü yapabilme kabiliyet ve iradesiyle donatılmıştır. Ancak insandan beklenen, erdemli olmaya götüreceği olumlu davranışlar sergilemek suretiyle, fitrattan gelen temel müspet yönelimlerini geliştirmesidir. Elmalılı, “Ve ona (kötülüğün ve iyiliğin) iki yolunu göstermedik mi?”³⁹ âyetini tefsir ederken; insan fitratının her iki yönüne de aynı derecede elverişli olduğunu, kabiliyetlerden birinin diğerine baskınlığı kişinin irade sebebiyle olduğu tespitini yaparak âyetle ilgili açıklamalarına şu ifadelerle devam eder: “Doğrusu mutlak insan fitratı ikisine de alesseviyye kâbildir. Birinin galebesi tali sebeplerle. Nitekim ta sure-i Bakara’da geçtiği üzere Âdem’in zenbi, Şeytanın iğvâsına inanmasındandır.”⁴⁰

Fazlurrahman bu ümitsizlik haline dair şunları ifade eder: “İnsan kadar çabuk öfkelenip, sakinleşen bir varlık yoktur. Kur’ân ısrarla ifade eder, insan ne zaman feraha kavuşsa Allah’ı unuttur. Sonra sebepler onun istediği neticeleri verince, kendi gücünün kendisi için yeterli olduğu düşüncesine kapılır. Kendini beğenmişlik duygusu içinde, artık bu tabii sebepler içinde Allah’ı görmez. Ancak kötü durumlara düşünce de o zaman ya tamamen bir karamsarlık içine düşer; ümitsiz olur, ya da yalnızca bu durumlarda Allah’ı hatırlar. Allah’ı yalnızca zor durumlara düşünce hatırlar, hatta hiç aklına getirmeyip, O’ndan yardım istemeyip ümitsizlik içinde boğulur.”⁴¹

İnsan aceleciliğine psikolojik bir süreç olarak bakıldığında, çoğunlukla iç-ben(nefs)in fizyolojik, psikolojik ve psiko-sosyolojik gereksinimlerini gerçekleştirme yetisinin bu yönelimde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Psikanaliz ekolü bu yönelimi, bilinçaltı mekanizmasının yoğun bir şekilde gerçekleşmesi olarak açıklar.⁴²

Aceleciliğin insanı sürüklediği nedâmete en güzel örnek, Hz. Musa ve sahabeden Üsâme b. Zeyd ve Ayyaş b. Ebi Rebia’nın yaşadıkları imtihandır. Hz. Mûsâ, İsrailoğullarından birisinin mısırlı yerlilerinden bir kişi ile kavga ederken görüp müdahale etti. İsrailiye yardım etmek isterken kıptinin ölümüne sebep oldu. bu olayın akabinde çok büyük bir nedamet duygusu yaşadı. İşlemiş olduğu bu cinayetin, bir anlık öfke ile şeytanın iğvasına kapılarak yapılmış büyük bir suç olduğunu itiraf edip, pişmanlığını ortaya Allah’a arz etmiştir.⁴³

Sahabeden Üsâme b. Zeyd ve Ayyaş b. Ebi Rebia’nın nedâmet sebebi de aynıdır. Üsâme, Fedek bölgesine yapılan seferde, iman ettiğini söyleyerek kelime-i şehadet getiren bir kişiyi

³⁵ Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989), 8/148.

³⁶ el-İsrâ 17/9-11; el-Enbiyâ 21/37.

³⁷ eş-Şems 91/7-9.

³⁸ er-Rûm 30/30.

³⁹ el-Beled 90/10.

⁴⁰ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Eser Yayınları, 1971), 8/5839.

⁴¹ Fazlurrahman, *Ana Konuları İle Kur’ân*, çev. Alpaslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 64.

⁴² Mustafa Doğan Karacoşkun, *Din Psikolojisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 157.

⁴³ el-Kasas 28/15-16.

“malını korumak için” yalan söylediğine hükmederek onu öldürmüş, koyunlarına da el koyarak ganimet hukukunu işletmişti. Sefer dönüşünde olay Hz. Peygamber’e arz edilince hiddetlenerek:“Onu malına göz diktiğiniz için öldürdünüz” diyerek Üsâme’yi sert bir üslupla azarlamıştır. Üsâme yaşadığı bu olayın etkisi ile hayatının en büyük pişmanlığını yaşadığını ifade ederek derin bir pişmanlıkla tövbe etti. Ayyaş da, kendisini hicret yolundan geri çeviren dönüşünde Mekke’de yıllarca kendisine işkence eden, Hars b. Zeyd’i öldüreceğine yemin etmişti. Hars. Bir yolunu bulup Mekke’de ki zindan hayatından kurtulup Medine’ye hicret etti. Ancak Zeyd ondan önce Medine’ye gelerek iman etmişti. Hars Zeyd’in iman ettiğini bilmediği için ilk karşılaşmalarında onu öldürdü. Ancak onun Müslüman olduğunu öğrenince de derin bir nedamet yaşadı.⁴⁴

Örneklerden de anlaşılacağı gibi acelecilik sonuçları itibariyle tafisi mümkün olmayan zararlar doğurmakta, kimi zaman insan canına kıyma ile sonuçlanabilmektedir.

2.2. İstiğna ve Ölümsüzlük Arzusu

İstiğna arzusu, imtihan sahası olan hayatta yalnız kendisine güvenmesi, her durumda kendisini yeterli görüp Allah’ın yardım ve tevfikinden kendisini ari saymasıdır.⁴⁵ İnsanın böyle davranması, kendisini büyük bir pişmanlığa sürüklemektedir. Zenginliğine güvenip şımaran ve kendisini yeterli görerek nankörlük eden, azgınlaşıp hakka sırtını çeviren insan zamanla Allah’ı unutarak nefesine ve diğer varlıklara zulmetmeye başlamaktadır. Kur’an’ın ifadesi ile istiğna azgınlığın kapılarını açmaktadır: “Gerçek şu ki insan, kendini kendine yeterli görerek ille de azgınlaşmaktadır! Oysa (kuldaki) her şey yalnız rabbine aittir.”⁴⁶

İnsan, hayatın idamesinde dış unsurların desteği muhtaç olan zayıf bir varlıktır. Yaratılışı başta olmak üzere sağlık, huzur, sükûn için öncelikle Allah’a sosyalleşmek için de topluma ihtiyaç duymaktadır. Bu muhtaçlık hali de, onun istiğna iddialarının ne kadar yersiz olduğunu göstermektedir. İnsanın kendisine imtihan için verilen imkanlara güvenip şımarıklık yaparak Allah’a ibadet ve itaatten uzaklaşması istiğna duygusunun en belirgin işaretidir. İnsanın kendi nefisini yeterli görmesi, bilgi, iman ve basiret noksanlığından kaynaklandığı için Kur’ân tarafından kınanmıştır.

Yine ölümsüzlük arzusu, psikolojik bir olgu ve gerçeklik olarak bütün insanlar için geçerlidir. İnsan bu arzusunu tatmin etmek için çeşitli tutum ve davranışlar geliştirir. Bazı psikologlar bu arzunun, dünyada erdemli yaşamakla karşılanabileceğini söylerken; bazıları da, ölümsüzlük arzusunun, insandaki narsizmin bir ifadesi olduğunu belirtir. Buna göre, narsist bireyler, bilinç dışı olarak kendilerini ölümsüz tasavvur ederler.⁴⁷

Fitri bir arzu olan bu duygu insanlarda farklı tezahürlerle ortaya çıkarken, biyolojik ve sosyolojik ölümsüzlük isteği şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Anne-baba olma duygusunun arka planında da bu ölümsüzlük arayışı vardır. Oğlu hakkında konuşulurken “tıpkı babası” şeklinde bir benzetmeye şahit olan baba, farkında olmadan faniliğini unutmakta; içindeki ölümsüzlük arzusunun büyümesine kendisini kaptırmaktadır. Oğlunda kendisine benzeyen biyolojik ve kişilik özellikleri ile kendisinin belli ölçüde de olsa, bir başka canlıda devam ettiğini görerek bir nevi iç tatmin yaşamaktadır. Yine eserleriyle, ürettikleri ile başkalarının mutluluk ve huzuruna katkıda bulunarak “geride bir şeyler bırakmak suretiyle varlıklarını devam ettirmek isterler. Böylece eserleri kendisi öldükten sonra da devam ettirir.”⁴⁸

Konuyu Kur’ân bağlamında insan yönelimleri açısından ele aldığımızda, ölümsüzlük isteğinin; insanda köklü bir yönelim olduğu görülür. Bunun açık örneğini de, Hz. Âdem’in cennetten çıkarılışını konu alan âyetlerde görmek mümkündür. Şeytan, onlara yasak ağacın meyvesinden yedikleri zaman ölümsüzleşeceklerini söyleyerek ikna etmiştir.. “Biz daha önce Âdem’den söz almıştık, fakat o unuttu; biz onda yeterli bir kararlılık görmedik. Şöyle olmuştu: Biz

⁴⁴ Râzi, *Mefâtihu'l-ğayb* 11/195-196; Müslim b. Haccâc, *Sahih-i Müslim* (Arabistan: Dâru’s-Selâm, 2000), “İman”, 158.

⁴⁵ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/653.

⁴⁶ el-Alak 96/6-8.

⁴⁷ Karacoşkun, *Din Psikolojisi*, 156.

⁴⁸ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: Selçuk Yayınları, 1992), 235-238.

meleklerle "Âdem'e secde edin" dedik, onlar da secde ettiler, sadece İblis direndi. Bunun üzerine "Ey Âdem!" dedik, "Bil ki bu senin de eşinin de düşmanıdır. Sakın sizi cennetten çıkarmasın, yoksa mutluluğunu yitirirsin! Burada sana acıkmak da çıplak kalmak da yok. Yine burada susuzluk çekmezsin ve sıcaktan bunalmazsın." Derken, Şeytan şöyle diyerek onun kafasını karıştırdı: "Ey Âdem! Sana sonsuzluk ağacının ve son bulmayacak bir hükümranlığın yolunu göstereyim mi?" Nihayet ikisi de o ağaçtan yediler. Bunun üzerine mahrem yerleri kendilerine göründü, üstlerini cennet yaprağıyla örtmeye çalıştılar. Böylece Âdem rabbine karşı gelmiş ve yolunu şaşırmişti. Sonra rabbi onu seçkin kıldı, tövbesini kabul etti ve doğru yola yöneltti."⁴⁹

Aslında Kur'ân, insandaki ölümsüzlüğe arzusunun dair fitri yönelimi dikkate alarak dünya hayatında sâlih amel işleyenlerin cennette sonsuz hayatta ölümsüzlüğe ereceklerine vurgu yaparak bu duygunun gerçekleşeceğini vaat etmektedir.⁵⁰

Kimi zaman Allah'tan kendisini müstağni gören insan, bir müddet sonra kendisinde bir güç olduğu vehmine kapılarak; hayatın ve ölümün yaratıcısını unutup, ölümsüzlük hayali ile hayatını tüketerek olumsuz bir değişim yaşamaktadır. İstiğna ve ölümsüzlük isteğini iyi yönetmemek, insanlarda büyük hayal kırıklığı ve nedâmetlere neden olmaktadır.

2.3. Dünyevileşme Temayülü ve Cimrilik

Dünyevileşme temayülü, insandaki gelecek kaygısının beslediği nefsi bir zaaftır. İnsan, "yarını planlama hususunda" vahiy çizgisinden kopararak maddeci bir bakış açısına mahkûm olduğunda, bu temayül ön plana çıkmaktadır. Bu ön plana çıkış insanı, elinde olanlara saplantı haline varacak derecede değer vermeye yönlendirir. Belli psikolojik eşiklerden sonra bu hal, kişide ahlak haline halini alarak cimriliği doğurur. Cimrilik, yönelimi hasetle, kendini beğenmişlikle, bencillikle iç içe ve aynı zamanda eşgüdümlü olarak kendisini gösterebilmektedir.⁵¹

Cimrilik, sadece bir para biriktirme davranışı olmayıp; aynı zamanda diğer insanlarla aradaki ruhsal mesafeyi arttıran, bireyi paylaşmaya kapalı yapan olumsuz bir davranıştır. Bu tip insanlar maddi nesnelere toplayıp istifledikleri gibi bu huylarını da duygu ve düşünce alanında sürekli arttırarak devam ettirirler.⁵² Sevginin de mal gibi biriktirilip istiflenmesi gerektiğini, başkalarına verilir paylaşıldığında tükeneceğini düşünmeye başlarlar. Çünkü bu insanların iç dünyasında sevgi de bir meta gibidir biriktirilir ve asla paylaşılmaz.⁵³

Kur'ân, insanda var olan mala düşkünlük ve cimrilik yönelimine: "De ki: "Rabbimin rahmet hazinesine eğer siz sahip olsaydınız, harcanır korkusuyla kısıtıkça kısırdınız. İnsanoğlu pek eli sıkıdır!"⁵⁴ eleştirel bir ifade ile dikkat çeker.

İnsan, mümin de olsa kâfir de olsa dünyevileşme temayülüne kapılabilmektedir. Karun'un zenginliğine gıpta eden müminler topluluğu da bu nakısanın pençesine düşmüşlerdir. Karun'un yerinde olmayı arzularak mal varlığına gıpta ettikleri için sonradan yaptıkları hatanın farkına vararak nedamet içinde kendilerini ayıplayarak tövbe ederek yanlışlarından dönmüşlerdir.⁵⁵

Cimrilik eden kimsenin iç dünyasında Allah'ın rezzak ve kerim ismine karşı nankörlük ve güvensizlik duygusu hakimdir. Kendisinden tasattuk yapması istendiğinde kendi çalışması ile elde ettiği malda fakirin hakkının olamayacağını ileri sürerek vermekten imtina eder.⁵⁶

Kendi servetinden vermek isteyenine de indi gerekçeler ve mani olmak ister. Bu tavrından dolayı da bir gün mutlaka büyük bir nedâmet acısı yaşar. Yaşlandığında veya hastalandığında, biriktirdiği malın başkaları adına yapılmış kuru bir yığınak olduğunu; bu malın kendisini

⁴⁹ Tâhâ 20/120, eş-Şûrâ 26/29, el-Hümeze 104/2-3.

⁵⁰ et-Teğâbün 64/49, et-Talâk 65/11.

⁵¹ Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Şelale Başar (İstanbul: Dergah Yayınları, 1979), 182.

⁵² Erich Fromm, *Kendini Savunan İnsan*, çev. Necla Arat (İstanbul: Say Yayınları, 1998), 7.

⁵³ Karacoşkun, *Din Psikolojisi*, 159.

⁵⁴ el-İsrâ 17/100.

⁵⁵ el-Kasas 28/76-83.

⁵⁶ Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 2/49.

yaşlılık, ölüm ve hastalıktan kurtarmadığını anladığında nedamet duygusu ile yüzleşmek zorunda kalır. Ayrıca hesap ve ceza gününde yaşayacağı nedamet daha büyük ve yakıcı olacaktır.⁵⁷

Kur'a insan fitratında bulunan cimrilik olgusunu ve mal saklama zafiyetini şöyle tespit etmektedir: "De ki: "Rabbimin rahmet hazinesine eğer siz sahip olsaydınız, harcanır korkusuyla kıstıkça kısdardınız. İnsanoğlu pek eli sıkıdır!"⁵⁸

Bu âyet ile Hz. Peygambere cimrilik konusunda dikkatli olması emredilerek sanki şöyle seslenilmiştir: "Ey Muhammed, onlara de ki: Eğer sizler Allah (c.c)'ın rızık hazinelerinde tasarrufta bulunma imkânına sahip olaydınız, yine şu cimriliğinizi, eli sıkılığınızı devam ettirirdiniz. Fakir oluruz korkusuyla harcama yapmazdınız... "Zaten insan pek cimridir." Yani oldukça eli sıkı ve bir şey vermek istemeyendir... Bu âyet, insanın cimriliğine, Yüce Allah (c.c)'ın ise keremine, cömertliğine ve ihsanına açık bir delildir.⁵⁹

Cimrilik, toplumu servetlerinden ötürü birbirine düşman kılmakta, fakiri zenginlere karşı nefrete sürükleyebilmektedir. Bunun önlenmesinde Kur'an, tasadduk ve infak müessesesini önererek sadakaların çoğaldıkça zengin-fakir arasında oluşabilecek düşmanlığı ortadan kaldıracığına işaret etmektedir.⁶⁰

İnsan, malının azalacağı veya tükeneneceği endişesi ile cimrilik yaparak onu yaratılmışların hizmetine sunmaktan kaçınır. Hatta bazen kendi malından insanlara vermediği gibi, "Şuuh/infaka mani olma" denilen manevi hastalığa tutularak; başkalarının kendi mallarından ihtiyaç sahiplerine infakta bulunmasına da engel olmaya kalkışır. Kur'an, cimriliğin bir derece daha ilerisi olan bu zaafa karşı insanları şöyle uyarır: "Bunlar, cimrilik eden ve insanlara da cimriliği tavsiye eden, Allah'ın kendilerine lütfundan verdiğini gizleyen kimselerdir."⁶¹

2.4. Bencillik ve Haset Duygusu

Bencillik, insanın sadece kendisini düşünme ve benliğini öne çıkarma isteğinden kaynaklanan bir duygudur. Makam-mevki, mal-mülk sahibi olmak gibi arzuların temelinde var olan önemli motivasyonlardan biridir bencillik. Kur'an, bu tür insanların ben merkezci (ego-centric), yani "başkalarının ihtiyaç ve çıkarlarına kayıtsız kalıp sadece kendi çıkarları ile ilgilenme" şeklindeki karakter yapılarına değinerek, şiddetle tenkit eder.⁶² Hased duygusu da bir yönü ile bencillikle örtüşür. Çünkü hased, elden kaçırmak ve yoksun kalmak korkusuyla işlevsellik kazanan bir davranıştır. Kıskanan insan başkasında olanı, sahibinin kaybetmesi yahut zarar görmesi pahasına da olsa isteyebilmektedir. Hased duygusunun temelinde, derin bir aşağılık duygusu yatmaktadır. Bundan dolayı, kıskançlık ben-merkezci ve hastalıklı bir yönelimdir.⁶³

Kur'an'a göre insan, nefsinde mündemiç olan kıskançlık duygusunu kontrol edebildiği kadar olgun bir kişiliğe yaklaşabilir. Bu duygu, ifrat derecesine varacak şekilde insanı içine alacak olursa istenmeyen sonuçlar doğurabilmektedir. Öyle ki kıskançlık duygusu, Hâbil-Kâbil ve Yûsuf'un kardeşleri örneğinde görüldüğü üzere, başkasının canına kıyacak kadar götürebilmektedir.⁶⁴ Kur'an, kıskançlık ve haset duygusunu en kutsal değer olan can emniyetini sağlamak amacıyla şu ifadelerle yasaklamaktadır: "Allah'ın sizi birbirinizden

⁵⁷ Bkz. en-Nisâ 4/72-73; Meryem 19/34; en-Nahl 16/111; Âl-i İmrân 3/180; en-Nisâ 4/53, 128; el-Haşr 59/9; et-Teğâbün 64/16; el-Furkân 25/67; el-İsrâ 17/26-27, 29; el-Maûn 107/1; el-Hâkka 69/34; el-Hümeze 104/1-4; el-Fecr 89/17-20; el-Âdiyât 100/8; el-Meâric 70/19-21; el-Ahzâb 33/19; Muhammed 47/36-38; el-Leyl 92/9-11; el-Hadîd 57/23-24; et-Tevbe 9/34-35.

⁵⁸ el-İsrâ, 17/100.

⁵⁹ Vehbe ez-Zühaylî, *Tefsîrül-münir fî-akîdeti ve's-şerîati ve'l-menhec* (Dimeşk: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1418), 8/156-157.

⁶⁰ Kasapoğlu, "Kur'an'a Göre Cimrilik", *Cumhuriyet İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2007), 329-364.

⁶¹ en-Nisâ 4/37.

⁶² el-Hac 22/11.

⁶³ Karacoşkun, *Din Psikolojisi*, 159; Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, 176.

⁶⁴ Yûsuf 12/8-9; el-Mâide 5/27-32.

üstün kıldığı şeyleri iç çekerek arzu etmeyin. Erkeklerin de kazandıklarından nasipleri var, kadınların da kazandıklarından nasipleri var. Allah'ın lütfundan isteyin; şüphesiz Allah her şeyi bilmektedir."⁶⁵

Bu ayet insanın elinde bulunan nimetlerin, Allah'ın hikmete mebni taksimatı olduğuna da vurgu yapmaktadır. Haset, bu taksimatı yapan üst iradeye itirazi bir duruş manasına da gelmektedir.

2.5. İstikbar ve Ceberutluk Duygusu

Kibir, hakkı olmadığı halde kendini üstün görerek başkalarını hor ve hakir görmektir. İstikbar duygusunun esiri olan insan, tabii ve samimi davranmamaktadır. Kendini ve başkalarını, olduğundan farklı ve bir aldanma ile algılar.⁶⁶ Kur'ân'a göre Allah'ın en hoşlanmadığı huylardan biri olan kibir, insanı çevresine karşı sorunlu bir kişi haline getirmektedir: "İman edip iyi işler yapanlara Allah ecirlerini tam olarak verecek ve lütfundan onlara daha fazlasını da ihsan edecektir. Kulluğundan yüz çevirenlere ve kibirlenenlere gelince, onlara acı bir şekilde azap edecektir; bunlar kendileri için Allah'tan başka ne bir dost ne de bir yardımcı bulabileceklerdir."⁶⁷

Kibir duygusunun pençesine düşen her insan, şeytanı bire bir örnek almaktadır. Aslında bu duygu insanın kendini hemcinslerini hakir gördüğü için onlardan uzaklaştırarak yalnızlaştırmaktadır. Yalnızlaştıkça kibirlenen, kibirlendikçe kendisini benzersiz gören insan, güçsüzlük ve çaresizlik ile yüzleşmek durumunda kaldığında, büyük bir çöküntü yaşamaktadır.

İblis, kibir ve istikbârın en kötü örneğini göstermiştir. Gerçekte kibirlenmeyi hak edecek bir gücü olmadığı halde benliğini kaplayan büyüklenme duygusu, onu yoldan çıkarmıştır. Neticede kibir onun ayrılmaz bir sıfatı haline gelmiş ve kâfirlerden olarak yoldan çıkmıştır.⁶⁸ Kur'ân ifadesi ile secde onun fitnesi olmuştur: "Meleklerle, "Âdem'e secde edin" dediğimizde İblis dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu."⁶⁹

Lokmân'ın oğluna nasihatleri arasında yer alan en önemli tavsiyelerinden birisi de kibirden ve zorbalıktan uzak durmaktır: "Gurura kapılarak insanlara burun kıvrırma, ortalıkta çalım satarak yürüme; unutma ki Allah gurura kapılıp kendini beğenen hiçbir kimseyi sevmez. Yürüyüşünde ölçülü ol, sesini yükseltme; çünkü seslerin en çirkini eşek sesidir."⁷⁰

İnsan ilişkilerinde kibir ve zorbalık, karşı tarafta "baskı altında olduğu" duygusu yaratır.. Sindirilen kişi içine kapanarak duygu ve düşüncelerini ifade etmekte zorlanır. Bunun neticesinde de dış dünya ile ilişkilerinde doğallığı kaybederek toplumdan kaçışı tercihe yönelir. Kibir beraberinde dalkavukluğu, karşı tarafa çıkar için hayranlık gösterisinde bulunmayı ve bunu yapmacık davranışlarla ifade etmeyi tetikler. Ayrıca istikbar bazı durumlarda kibir sahibinin zulmettiği kişi ve toplumlarda başkaldırı ve isyana da neden olabilmektedir. Bunun neticesinde çok büyük can ve mal kayıpları, medeneniyet birikimlerinin tahribatları yaşanabilmektedir. Bu durum ise kazananı olmayan, mazlumun da zalimin de kazanan taraf olmadığı acı sonlar doğurmaktadır. Neticede kibir, huzur ortamını yok ederek, ilişkilerin sağlıklı bir ortamda yürütmesine mani olmaktadır.⁷¹

Kibir ve zorbalık hem dünya hayatında hem de ahiret hayatında talafisi zor büyük nedâmetlere sebebiyet verir. Bir tür enfüsi hastalık olan istikbar, sahibini dünyada yalnızlaştırırken Ahiret'te de yaratıcının kibriya sıfatına kafa tuttuğu için azaba düşer olduğunda nedametini kat ve kat arttırır.

⁶⁵ en-Nisâ 4/32, Yûsuf 12/9-14,80,91

⁶⁶ Râğıb el-İsfehâni, *Müfredat fî garibî'l-Kur'ân*, (Dimeşk: y.y., 2002), 697.

⁶⁷ en-Nisâ 4/173.

⁶⁸ el-Bakara 2/34-36, Tâhâ 20/115,123.

⁶⁹ el-Bakara 2/34.

⁷⁰ Lokmân 31/18-19.

⁷¹ Saffet Köse, *Genetiği ile Oynanmış Kavramlar* (Konya: Mehîr Vakfı Yayınları, 2016), 300-3003.

2.6. Korku ve Endişe Duygusu

Korku, var olan ya da zihinsel olarak hayal dünyasında yaratılan bir tehlike karşısında duygusal kırılmanın oluşturduğu ruh halidir. Bu olgu insan davranışlarında sıkça rastlanan önemli bir içgüdüdür. En büyük korku olan “ölüm korkusunun” psikolojik nedeni hayata olan bağlılık ve düşkünlük değildir. Tam aksine bu korkunun temel sebeplerinden biri “yaşama korkusudur”. Dolayısı ile ölümden en çok korkan kimseler, aslında yaşamaktan en fazla korkanlardır. Korku, ruhi gelişim içerisinde hayatın gayesine yönelik eğilimin herhangi bir şekilde geçmişe takılması ya da tespit edilen gayelerin zorunlu kıldığı kaçınılmaz riskler karşısında korkup geri çekilme durumunda ortaya çıkar. Gerçekte duyulan bu korku ölümden değil sahip olduğumuz şeyleri, bedeni, malı, mülkü, egoyu yitirmekten dolayı yaşanmaktadır. Aynı zamanda ölümün hakikatte ne olduğunu bilememek, ruhunun nereye intikal edeceğini kestirememek ve bedeninin inhilalinin, zatının da inhilal ederek ruhunun yok olup kendisinden sonra âlemin baki kalacağını zannetmekten de ileri gelmektedir. Ayrıca ölüme sebep olan hastalıkların eleminden başka, ölüm için ayrı bir acı olduğunu zannedenler, öldükten sonra kendisine ceza verilerek işkence edileceğine itikat edenler ve ölümden sonra nereye gidileceğini bilmeyenler bu korkuyu daha çok yaşamaktadır. Geride bıraktığı dünyalıklar üzerine teessüf edenlerde de ölüm korkusu daha fazladır.⁷²

Ancak bu temel insanî duygu, Kur’ân’a göre imtihan için olmazsa olmaz temel bir gerekliliktir: “Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle sınavacağız. Sabredenleri müjdele!”⁷³

Kur’an, korkuyu Yahudilerin “ölümden korkusu” olarak diğer insanlardan daha fazla yüreklerinde taşıdıklarına vurgu yapmaktadır. Bunun nedeninin de Beni İsrail’in dünya hayatına herkesten daha çok düşkün oluşlarına dayandırır: “De ki: "Ey Yahudiler! Bütün insanlar bir yana yalnız kendinizin Allah'ın dostları olduğunuzu iddia ediyorsanız, haydi ölümü temenni edin bakalım, şayet sözünüze sadıksanız!" Ama onlar daha önce yapıp ettikleri yüzünden asla ölümü istemeyeceklerdir. Allah zâlimleri çok iyi bilmektedir.”⁷⁴

Oysa Kur’ân’a göre kâinatta meydana gelen her olayda olduğu gibi, ölümün yaratılışında da bir hikmet ve gaye mündemiçtir: “Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu deneyerek göstermek için ölümü ve hayatı yaratan O' dur. O, güçlüdür, çok bağışlayandır.”⁷⁵

İnsan, başta ölüm korkusu olmak üzere gereksiz tüm korkular sebebiyle nedamet olgusunu yaşayabilmektedir. Kendisinin, ailesinin ve yakınlarının canlarına zarar geleceğinden endişe ve kaygı duyması da, insanlara bu olguyu yaşatmaktadır. Bunun en güzel örneği Asr-ı saadette Hâtıb'ın yaşadığı nedâmettir.⁷⁶ Mekkelilere, Hz. Peygamber'in savaş hazırlığını bir mektupla ihbar eden Hâtıb, yaptığı ihanet ortaya çıkınca en derin nedametlerin pençesinde kıvrılmaya başladı. Hz. Peygamber, onu huzuruna çağırarak: "Bunu nasıl yaptın?!" diye sorunca Hâtıb: "Ey Allah'ın Resulü! Ben içimden kâfirlere en ufak bir sevgi beslemiyorum, mürted de olmadım. Benim Mekke'de yakın akrabalarım var. Ben Kureys' ten değilim. Onları Mekkelilerin şerrinden korumak istedim. Niyyetim bu idi. Allah, Peygamberine elbette yardım edecektir." diyerek yaşadığı pişmanlığı tüm açıklığı ile itiraf etti.⁷⁷ Yakınlarına zarar verilmesinden duyduğu korku ve kaygı, ona büyük bir hata yaptırarak pişmanlığa sürüklemiştir.

Fert ve toplumlar, buna benzer korku ve endişeler sebebiyle nedâmet duygusu ile geçmişte olduğu gibi kıyamete kadar karşılamaya devam edeceklerdir. Korku ve endişeler insan aklındaki zihinsel berraklığı devre dışı bırakarak kişiye yanlış davranışlar ortaya

⁷² Karacoşkun, *Din Psikolojisi*, 163.

⁷³ el-Bakara 2/155, el-Kasas 28/33.

⁷⁴ el-Cuma 62/6-7, el-Bakara 2/96.

⁷⁵ el-Mülk 67/2.

⁷⁶ Âlâeddîn es-Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423), 3/434.

⁷⁷ Ebü'l-Fida İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-azîm* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419), 8/111; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 3/434.

koymaya sevk edebilmektedir. Fert ve toplumlar Korku ve endişeler ile başa edebildiği oranda daha doğru ve faydalı eylemler ortaya koyarak nedametten kendilerini koruyabilirler.

2.7. Öfke ve Öç Alma Duygusu

Psikoloji disiplninde öfke: "Engellenme, incinme veya gözdağı karşısında gösterilen saldırganlık tepkisi, hışım, hiddet" olarak tarif edilmektedir. Diğer bir tarifile, temayüllerimizi giderirken bize engel olmak isteyen kimseye elem vermek için içimizden gelen dürtüdür.⁷⁸ Kur'ân'da, öfke haline "gadap ve gayz" fiilleri ile vurgu yapılır.⁷⁹ Esef, gılgıt ve şiddet kelimeleri de asıl anlamları yanında tali manaları ile öfke anlamını içermektedir. Öfke, sınırlarına hakim olamama zafiyetinden kaynaklanan kızgınlığın bir neticesi olup şiddetle tepki gösterme şeklinde ortaya çıkarak düşünce yetimizi devre dışı bırakan bir heyecandır. Şu âyetler öfkenin bünyede meydana getirdiği fizyolojik değişikliklere işaret etmektedir: "Onlardan birine bir kız müjdelendiğinde öfkeyle yüzü kapkara olur."⁸⁰ "Kendilerine âyetlerimiz açık açık okunduğunda, inkârcıların yüzlerindeki hoşnutsuzluğu hemen fark edersin. Kendilerine âyetlerimizi okuyanlara neredeyse saldıracaklar. Onlara de ki: "Şimdi size daha vahim olanı haber vereyim mi? Cehennem! Allah onu, inkâr edenler için belirledi. Ne kötü bir sondur o!"⁸¹

Öfke ve onun neticesi olan öç alma duygusu, Kabil'i kardeş katili yapmıştır. İki kardeşin sunaklara sundukları kurbanlardan birisi kabul edilmiş, diğeri ise kabul edilmemiştir. Kabil'in kurbanının kabul edilmemesi aynı zamanda onun haksızlığının da ortaya çıkması demektir. Kabil, haksızlığı ortaya çıkınca, öfkesine yenilerek Habil'i öldürdü. Kardeşini ölü olarak gördüğü zaman ne yapacağını şaşırarak derin bir üzüntü ve büyük bir nedâmetle kendisini zemetmeye başladı. Tam bu esnada bir karganın, ölü bir kargayı yeri eşerek toprağa gömdüğünü görünce: "Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini örtmekten aciz miyim ben?"⁸² diyerek derin bir nedâmet duygusu ile cesedi toprağa gömdü. Bu olayın akabinde Kabil, yeryüzünde işlenen ilk cinayetin faili olduğu ve sonraki nesillere kötülüğün çığırını açmada örnek olduğu için kıyamete kadar işlenen cinayetlerden de sorumlu tutulmuştur.⁸³

Din Psikolojisi, Kur'ân bağlamında insanın olgunlaşmasına katkı yapan, hayatında nedamet duygusunu yaşamasına neden olabilecek zikredilen olumsuz huylardan onu uzak tutacak güzel huylar geliştirmek asıl hedef olmalıdır. İnsanın fıtrattan tevarüs ettiği, safiyetini koruyan ve yaratılış gayesi çizgisinde istikrar kazandıracak ibadet, şükür, zikir, iyilik ve tövbe gibi bazı olumlu yönelimler mutlaka güçlendirilmelidir. Bu yönelimler insan hayatında güç ve derûnilik kazandıkça; insanın nedâmet olgusunu yaşama oranı da o denli az olacaktır.⁸⁴

Öfke ve öç alma duygusunun insanı sürüklediği pişmanlıkların tarihte bir çok örneğine rastlamak mümkündür. Asrı saadette Hz. Ebu Bekir, Kızı Âişe'ye zina isnadı yapanların dedikodularını yayan teyzesinin oğlu Mistah'a çok büyük bir öfke duyuyordu. Ne zaman ki Âişe'nin masumiyetini haber veren âyet nazil oldu, ona olan öfkesi artarak öç ve intikam alma duygusuna dönüşmüştür.⁸⁵ Âişe'nin masumiyetini haber veren Nur 24/11-25. âyetleri nazil olunca, Ebu Bekir, bir daha Mistah ve ailesine yardım etmeyeceğine yemin ederek onu ve

⁷⁸ Bekir Topaloğlu, *Dini Sohbetler* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1993), 280.

⁷⁹ Ör. Âli İmrân 3/134; Yûsuf 12/84; en-Nahl 16/58; el-Mü'min 40/18; en-Nisâ 4/93; el-Mâide 5/60; el-Fetih 48/6.

⁸⁰ en-Nahl 16/58.

⁸¹ el-Hac 22/72.

⁸² el-Mâide 5/31.

⁸³ Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, 2/124; Ayrıca bkz. el-Maide 5/27-32;

⁸⁴ Doğan Cüceloğlu, *Yetişkin Çocuklar* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2001), 96-105; Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'ân-ı Kerim'de İnsan Psikolojisi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 40; Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'ân'da İman Psikolojisi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 1996), 184.

⁸⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak, *Sîret-ü İbn İshâk*, nşr. Muhammed Hamidullah (Konya: y.y., 1981) 3/310.

ailesini himayesinden çıkardı.⁸⁶ Ancak hemen akabinde:“İçinizden yardım sever ve zengin olanlar akrabaya, yoksullara ve Allah yolunda hicret edenlere “artık bir şey vermeyeceğiz” diye yemin etmesinler. Bağışlasınlar, hoş görsünler; Allah’ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz? Allah çok bağışlayıcıdır, çok esirgeyicidir”⁸⁷ âyeti nazil olunca, öfke ile verdiği bu karara pişman olarak yemininden vazgeçerek daha önce yaptığı yardım ve tasattuku şu sözlerle devam ettireceğini⁸⁸ açıkladı: “Vallahi, ben Allah’ın beni bağışlayıp affetmesini elbette isterim. Ben, artık yaptığım yardımı, ondan hiç bir zaman kesmem.” Bu ifadeler onun verdiği yardımı kesme ve ölç alma kararından dolayı yaşadığı pişmanlığın bir itirafıydı.. böylece Mistah’a hicretten bu yana vere geldiği nafakayı yeniden vermeye devam ettirdi.⁸⁹

Bu olay, insanın öfke ve intikam alma duygusunun kimi zaman bazı yanlış kararlar alarak büyük nedâmetler yaşayabileceğini göstermesi açısından calibi dikkattir.

Mistah, büyük bir yanlışın ortağı olmuş, hakikatini bilmediği konuyu kulaktan dolma malumatların toplumda yaymasına sebebiyet vermiştir. Oysa söz konusu olan Hz. Peygamberin aile mahremiyeti ve zevcât-ı tâhiratın namusu idi. Böylesine hassas bir konuda Hz. Ebû Bekir, haklı olarak kızgınlıkla ve kızına atılan iftiranın intikamını alma duygusu ile bu kararı vermiştir. Ancak ayetlerin kendisini uyarması, “öfke ve intikam” duygusunun insanı dünyada ve âhirette büyük nedâmetlerle karşı karşıya koyabileceğini göstermektedir.

2.8. Cehalet ve Hatada İsrar Duygusu

Cehalet, insanı mahiyetini ve hakikatini bilmediği davranışlara sürükleyerek nedâmet duyacağı fiiller yapmasına sebebiyet verebilmektedir. Kur’ân konuyu ele alırken, insanı cehalete karşı uyarılmadan önce cahillerden uzak olma, onlarla zaman ve mekân paylaşmama hususunda uyarılarda bulunmaktadır: “Af yolunu tut, bağışla, maruf olan şeyleri emret, cahillerden yüz çevir.”⁹⁰

Bu ayette cahil, düşünmeden his ve şehvetine göre hareket ederek birden bire kızan; düşüncesiz, kaba, münkir insan anlamındadır. Yüce Allah, elçisine böyle cahillere aldırmasını, onların kaba davranışları ve kırıcı sözleri yüzünden moralini bozmamasını, Şeytandan bir iğvâ gelince de, Allah’a sığınmasını emretmektedir.⁹¹

“Ki onlar cehalet içerisinde kalmış (bilgisizliğe saplanıp kalan) gafillerdir.”⁹² Yani inkârcılar, yanlış tercih ve tahminlerinden dolayı nasıl bir sonuca gittikleri üzerinde kesinlikle kafa yormamaktadırlar. Bu tercih ve tahminlere dayanarak hayatlarının yol haritasını çizenler, kendilerini felakete sürüklemektedirler. Ahireti inkâr eden bir kişi, hiçbir şekilde hesap vereceğine inanmadığı için bunun tasa ve hazırlığı içinde de olmamakta, tahmine dayanan sapkın inançlar içinde hayatlarını heba etmektedirler. Cehalet, gerçekte birer afyon gibidir. Bu sarhoşluğun verdiği uyuşukluk içinde bu insanlar, idraksiz ve düşüncesiz kalmışlardır. Cehaletin pençesine kendilerini atan insanlar, Allah’ın ve peygamberlerin bildirdikleri sağlam bilgiyi bir tarafa atarak içine düştükleri karanlığın kendilerini nereye sürüklediğinden habersizdirler.⁹³ Bunun bir hata olduğunu anlayıp, nedamet ve öfke içinde kaldıklarında ise iş işten çoktan hayat son bulmuş hesap gelip çatmış olacaktır.

⁸⁶ Ebu’l-Berekât en-Nesefî, *Medâriku’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl* (Beyrut: Dâru İhyai’t-Türasü’l-Arabi, 1320), 2/494; Ebü’l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakaiki gavâmidil-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-Arabi Yayınları, 11407), 3/219-221; Karaman vd., *Kur’ân Yolu*, 4/90.

⁸⁷ en-Nûr, 24/22.

⁸⁸ Mustafa Fayda, ‘İfk’, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/507-509; Buhârî, “Şehade”t, 15; “Mağazi”, 34; “Tefsîr”, 24/5-10; Müslim, “Teobe”, 56; Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişam, *es-Siretü’n-nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sekka vd., (Kahire: y.y., 1936), 2/289,297-307.

⁸⁹ Râzi, *Mefâtihu’l-ğayb*, 13/14-15; Nesefî, *Medâriku’t-tenzîl*, 2/494; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/219-221; Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Beyrut: y.y., 1969), 6/197.

⁹⁰ el-A’râf 7/199.

⁹¹ Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsîri*, 3/432.

⁹² ez-Zâriyat 51/11.

⁹³ Ebu’l-Ala Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, çev. Komisyon (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 5/500-501; Ayrıca bkz. Yûsuf 12/33; Rum, 30/29; Neml, 27/55; En’am, 6/35, 111, 116-117; Zümer, 39/9, 64; Maide, 5/100; A’râf, 7/28;

Pişmanlık olgusu ile yüzleşmeye neden olan fitri unsurlardan birisi de, hata ve yanlışta ısrar etmesidir. İnsan tartışmaya, cedelleşmeye ve husumete meyyal olarak yaratılmıştır. Haklı ya da haksız yere muhatabına üstün gelme dürtüsü ile tartışma çıkararak muhatabını alt etme duygusu, insan egosunda (nefs-i emmâre) geçici bir zafer ve mutluluk hazzı doğurmaktadır. Bazen insan, yanlışta ısrar ve inadı o kadar ileri götürür ki hakka davet eden peygamberlerden, kendilerini inzar ettikleri azabın hemen üzerlerine sevk edilmesini talep eder. Oysa Kur'ân, onların bu taleplerine güzel öğütle karşılık verilmesini önerir: "Resulüm sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et..."⁹⁴

Allah'ın yoluna hikmet ve güzel öğütle çağırılmayı ve en güzel biçimde mücadele etmeyi emreden bu âyet, İslam'ın davet prensibinin temelini ortaya koymaktadır. Bilgisiz, hikmetsiz, kaba kuvvetle ve taassupla hareket etmenin davetçiye ve davasına asla bir yararı olmaz. Ancak hikmet ve tatlı dil gönülleri etkiler, gönülleri yumuşatarak yoldan çıkmışlara hidayet yolunu gösterebilir.⁹⁵

Kur'an, cehalet ve yanlışta ısrarın kimi zaman sadece fertlerin değil tüm toplumun basiretini bağlayarak gerçeklere gözlerini kapattığını Hz. Nuh'un hayatından verdiği şu kesitle ortaya koyar "Ey Nûh! Bizimle cidden mücadele ettin; hem de çok mücadele ettin."⁹⁶

Kâfirler, Hz. Nûh'a: "Sen bizimle mücadele ettin. Bu mücadelede çok ileri gittin. Biz sana tabi olmayacağız. Allah'ın isyanımıza karşılık ahiretten önce dünyada bize azap edeceği şeklindeki iddianda samimi isen bizi tehdit ettiğin, dünyadaki acil azabı getir bakalım" dediler."⁹⁷

Bu cehalet ve hatada ısrarla dolu direnişin bedelini Nuh'un kavmi, tufana yakalanarak ödemişlerdir. Kendilerini azap kuşattığı zaman da çıkış yollarının ve kurtuluşlarının kalmadığını anlamışlar, yanlışta ısrarlarının bedelini hiçbir yarar sağlamayan büyük pişmanlık ile ödemişlerdir.

2.9. Nankörlük ve Haddi Aşma Duygusu

Kur'ân, insanın yaratılışındaki imtihana mebni olarak yaratılışlardan birinin de ve iyiliğin değerini takdir etmeme duygusu ve nankörlük olduğunu ifade etmektedir. İnsanın, kendisine verilen sayısız nimete karşı Rabbine nankör olduğunu ifade eder: "O, size istediğiniz her şeyden verdi. Doğrusu insan gerçekten çok zalim ve nankördür."⁹⁸ Bu nimetler, o kadar çoktur ki sayıp dökmek imkansızdır. Bunca nimete rağmen insanların, Allah'a şirk koşmaları koşmaları,⁹⁹ başka tanrılara tapınmaları nankörlüğün zirvesini oluşturmaktadır: "Denizde size bir sıkıntı dokunduğunda bütün taptıklarınız (sizi yüzüstü bırakıp) kaybolur, yalnız Allah kalır. Fakat sizi kurtarıp karaya çıkarınca yüz çevirirsiniz. Zaten insan çok nankördür."¹⁰⁰

Başka bir âyette insanın nankörlüğüne şöyle vurgu yapılır: "...Ama, ellerinin öne sürdüğü işlerden dolayı başlarına bir kötülük gelirse insan hemen nankör olur."¹⁰¹ İnsan nankörlüğüne dikkat çeken, bu eğilime karşı farklı üsluplarla hatırlatmalarda bulunan birçok âyete rastlamak mümkündür.¹⁰²

Yûnus 10/36,68,78; Hûd 11/109; es-Saffât 37/69; Lokmân 31/21; ez-Zuhruf 43/21-22; el-Kalem 68/36-41; en-Necm 53/23.

⁹⁴ en-Nahl, 16/125.

⁹⁵ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, 5/159.

⁹⁶ Hûd 11/32.

⁹⁷ Zühaylî, *Tefsîrül-münîr*, 12/62; Ayrıca bkz. en-Nahl 16/4; el-Mü'min 40/40.

⁹⁸ İbrâhim 14/34.

⁹⁹ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru's-Şuruk Yayınları, 1412); Ayrıca bkz. 4/2108.

¹⁰⁰ el-İsrâ 17/67.

¹⁰¹ eş-Şûra 42/48.

¹⁰² Ör. Abese 80/17; el-İsrâ 17/27, 67, 83; Sebe' 34/15-17; en-Neml 27/40; en-Nahl 16/112; el-Enbiyâ 21/94; el-İnsân 76/3, 24; Kâf 50/ 24; ez-Zümer 39/3, 49; Nûh 71/27; el-Bakara 2/276; en-Nûr 24/55; el-Fecr 89/15-16; Yûnus 10/12; Fussilet 41/50-51; er-Rûm, 30/33; Hûd 11/10.

İnsan, nimeti elde ettiğinde sevinirken, elleriyle yapıp ettiği hatalar yüzünden başına bir kötülük, kıtlık, sıkıntı gelince nankörlük ederek umutsuzluğa düşer. Allah'ın daha önce vermiş olduğu nimetleri unutarak Allah hakkında kötü zanda bulunmaya başlar.¹⁰³

İnsanın nankörlüğü, dünya hayatında zorluklardan, tehlikelerden ve ölüm korkusu ile burun buruna gelip yeniden selamete erdiğinde ortaya çıkar. İçine düştüğü sıkıntıları yüzleşirken bu sıkıntıların sebebi olan hatalarından dolayı büyük bir nedâmet yaşar. Ellerini her zamankinden daha çok duaya kaldırıp, tövbe edip nedamet içinde gözyaşları ile Allah'a yalvararak belaların kaldırılmasını talep eder.. Ancak sıkıntıları sona erdiğinde hızla eski nankörlüğünü döner. Böylesi insanlar hesap gününde daha büyük nedâmetlere düşer olacaktır.

İnsanı pişmanlıkla yüz yüze getiren olumsuz yönelimlerinden biri de haddi aşarak zalimliğe istidadının olmasıdır. Haddi aşmak, insanı yaratıcısına, nefesine, insanlara ve diğer yaratılmışlara karşı haksızlık ederek zulmetmeye sürükleyebilmektedir. Her zulüm gibi haddi aşmak da dünya hayatında veya ahirette mutlaka kişiyi sonunda nedamet olgusu ile yüz yüze getirecektir.

En büyük zulüm olan şirk, insanın yaratılış gayesi olan kulluğun önündeki en büyük engel ve haddi aşmadır. Ortak koşmak, ahseni takvim sırrına, Allah'ın rububiyetine ve diğer varlıkların ortaya koyduğu kulluğa karşı saygısızlık yaparak haddi aşmasıdır. Ayette bu husus: "Doğrusu şirk, büyük bir zulümdür."¹⁰⁴ Vurgusu ile dile getirilmektedir. Şirk ve haddi aşma arasındaki güçlü bağ, müşrik kimsenin çeşitli fisk ve cürümleri dikkatlice gözlemlendiğinde daha iyi anlaşılmaktadır. Müşrik, kendisiyle tezat halinde olan, inancındaki karmaşa ve bulanıklıktan dolayı ruh halinde mütemadiyen dengesizlikler yaşayan bir kişiliğe sahiptir. Zira önce başına gelen sıkıntılı durumlarda hemen yaratıcıya sığınarak mümin gibi davranır. Ardından genişlik ve bolluk durumunda da Allah'ı unutup aracı sahte rabler edinmeye cihetine yönelir. Sonra da ibadetlerinde, yönelme ve dualarında başkalarını O'na ortak koşar. Haktan saparak, Allah'ın gazap ve öfkesine maruz kalır. Üçüncü safhada da, ona zarar ya da fayda veremeyecek olan batıl güç, düşünce ve mefhumlara boyun eğer.¹⁰⁵

İnsanın hadleri çiğnemesi, her zaman dışarıya karşı değil, bizzat kendi şahsiyetine karşı da olabilmektedir. "...İnsanlardan kimi kendisine zulmeder..."¹⁰⁶ Allahın emirlerini çiğneyip haddi aşanlar rahatlıkla yaratılmışların da haklarını çiğneyebilmektedirler. Tarih sahnesinde haddi aşanların en önde gelenlerinden olan İsrâiloğullarının yolundan gidenler her devirde olmuş olmaya da devam edeceklerdir. Bütün kavimler haddi aşma cürmünden nasiplerini almışlardır. Kitabı miras almış İsrâiloğulların da kimileri günah olan işler yapmak suretiyle nefesine yazık ederken kimileri de ibadette gevşeklik göstermekle beraber ötekine nispetle daha ılımlı davranmakta, kimileri ise de hayır işlerinde ileri gitmektedir.¹⁰⁷

Allah tarafından konulan sınırı ve hadleri aşma insanlığın var edilişi ile birlikte yaşanagelen bir nefsi zafiyettir. Âdem ile eşinin imtihanında secde emrine itaat etmeyip haddi aşan İblis, Âdem (a.s.) ve nesline ebedi düşmanlığı seçti.¹⁰⁸

İnsanın zayıf taraflarından birisi de hatalarına pişman olup bir daha aynı hatayı yapmayacağına söz verdikten sonra ilerleyen zamanda yine aynı hataya düşmektir. İnsan, bazı hatalarından sonra pişman olarak tövbe eder. Ancak korkuyu atlattıktan sonra aynı sonuçları

¹⁰³ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 5/417.

¹⁰⁴ Lokmân 31/13.

¹⁰⁵ M. İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, çev. Şaban Karataş vd. (İstanbul: Ekin Yayınları, ts), 3/171.

¹⁰⁶ Fâtr 35/32.

¹⁰⁷ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 7/308; Ayrıca bkz. el-Bakara 2/114, 144, 257; el-A'râf 7/38; Yûnus 10/17; Hûd, 11/18; el-En'âm, 6/47, 157; el-Kehf 18/57; es-Secde, 32/22; es-Saf 61/7; İbrâhîm 14/34; Âl-i İmrân 3/182; el-Enfâl 8/51,54; el-Hac 22/10; Fussilet 41/46; Kâf 50/29; et-Tevbe 9/23; el-Mâide 5/82; el-İsrâ 17/100; el-Meâric 70/19; el-Ahzâb 33/72; ez-Zuhruf 43/15; eş-Şûra 42/48; el-Alak 96/6.

¹⁰⁸ Nizâmeddîn en-Nisâbüri, *Garâibü'l-Kur'an ve regâibü'l-furkân*, thk. Şeyh Zekerriyya Amirat (Beyrut: y.y., 1416), 3/219; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/107-109.

doğuracak yanlışları yine yapar, tekrar nedamet duyar. Defalarca tövbe edip pişman olmasına rağmen günah işlemeye devam eder.¹⁰⁹

Sonuç

Yukarda saydığımız başlıklarda, nedamet olgusuna neden olan belli başlı unsurlardan bazıları sayılmıştır. Hayatta, her insan bu olguyu yaşamakta, mutlaka nedametle bir sebeple yolu kesilmektedir. Kur'an kıssalarında, ferdi ve içtimai anlamda birçok nedamet örneklerine rastlamak mümkündür. Pişmanlık olgusundan imkanlar ölçüsünde korunmanın yolu geçmişin tecrübesini geleceğin inşasında kullanmaktan geçmektedir. Pişmanlığa neden olan dış ve iç faktörleri iyi anlayıp önceki nesillerin yaptığı hatalara düşmemek bu olgudan daha az etkilenmeyi sağlayacaktır. Vicdanî düsturlara aykırı davranmak, fırsatları değerlendirememek, hedeflenen sonuçların oluşmaması, yeis ve acelecilik, istiğna ve ölümsüzlük arzusu, dünyevileşme temayülü ve cimrilik gibi belli başlı saikler pişmanlığın sıklıkla yaşanmasına neden olabilmektedir. Nedamet olgusuna fitri manada temel teşkil eden faktörleri iyi kavrayıp doğru analiz edebilmek, ferdi ve ictimai manada tutarlı ve "keşkeleri" daha az bir hayatı inşa etmede olumlu katkılar sağlayabilmektedir. Bu sonucun oluşabilmesi içi tefsir, tarih ve din psikolojisi disiplinlerinin eşgüdümlü ortak bir şekilde çalışma yapması elzem görünmektedir.

Bu araştırma makalesinde yukarıdaki saiklere vurgu yapılarak insan hayatında pişmanlık olgusuna daha az yaşanmasına katkı sağlamak hedeflenmiş olup insanı hayattan koparan olumsuz sonuçların önüne geçmek amaçlanmıştır. Aynı zamanda bu alanda yapılacak daha detaylı çalışmalara katkı vererek bir girizgah olabilmek hedeflenmiştir.

Bu konu üzerinde çalışma yapmak isteyen araştırmacıların, Kur'an tefsiri ışığında tarih bilgisinin fiili tecrübelerini de dikkate alarak din psikolojisinin açtığı yeni bulgularla daha detaylı çalışmalar yapmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu olgu üzerine söylenecek her söz, yapılacak her araştırma, insanlığı dünya ve ahiret günü pişmanlığından korumaya büyük katkılar sağlayacaktır.

¹⁰⁹ Doğan Cüceloğlu, *Yetişkin Çocuklar*, 96-105; Kasapoğlu, *Kur'an-ı Kerim'de İnsan Psikolojisi* 40; Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, 184.

Kaynakça | References

- Alfred, Adler. *İnsanı Tanıma Sanatı*. çev. Şelale Başar. İstanbul: Dergah Yayınları, İstanbul 1979.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: Selçuk Yayınları, 1992.
- Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. 5 Cilt. Beyrut: İhyau't-Türasü'l-Arabi, 1320.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-sahîh*. 6 Cilt. İstanbul: Matbaay-ı Amire, 1329.
- Cüceloğlu, Doğan. *Yetişkin Çocuklar*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2001.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Yayınları, 2013.
- Derveze, M. İzzet, *et-Tefsîru'l-hadîs*. çev. Şaban Karataş vd. 7 Cilt. İstanbul: Ekin Yayınları, ts.
- Fromm, Erich, *Kendini Savunan İnsan*. çev. Necla Arat. İstanbul: Say yayınları, 1998.
- Fayda, Mustafa, "İfk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/507-509. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Fazlurrahman. *Ana Konuları İle Kur'ân*. çev. Alpaslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. Ankara: y.y., 2003.
- Hazîn, Ali b. Muhammed el-. *Lübâbü't-te'vîl fî mâ'ni't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: İhyau't-Türasü'l-Arabi, 1320.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. *el-Müsned*. 21 Cilt. Beyrut: yy., 1969.
- Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik b. *es-Siretü'n-nebeviyye*. nşr. Mustafa es-Sekka vd. Kahire: y.y., 1936.
- İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. *Sîret-ü ibn ishâk*. nşr. Muhammed Hamidullah. 2 Cilt. Konya: y.y., 1981.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida. *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.

İnzî, Halid b. Avn el-. *en-Nedmü ve'n-nâdimûn fî davi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Medine: Dârû'z-Zamân, 2010.

İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garib'l-Kur'ân*. Dimeşk: y.y., 2002.

Karaçoşkun, Mustafa Doğan. *Din Psikolojisi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

Karaman, Hayrettin vd. *Kur'ân Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları, 2004.

Kara, Osman. *Kur'ân'da İnsan Tipleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.

Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur'ân-ı Kerim'de İnsan Psikolojisi*. Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 1993.

Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur'ânda İman Psikolojisi*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.

Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'an'a Göre Cimrilik". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*. 11/2 (2007), 329-364

Köksal, M. Asım. *Peygamberler Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Köse, Saffe. *Genetiği ile Oynanmış Kavramlar*. Konya: Mehir Vakfı Yayınları, 5. Baskı, 2016.

Mevdûdî, Ebu'l-Ala. *Tefhîmu'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayani vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.

Müslim b. Haccâc. *Sahih-i Müslim*. Arabistan: Daru's-Selam, 2000.

Necati, M. Osman, *Kur'ân ve Psikoloji*. çev. Hayati Aydın. Ankara: Fecr Yayınları, 2004.

Nesefî, Ebû'l-Berekât. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. Beyrut: Dâr-u İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1320.

Nisâbü'rî, Nizâmeddîn, *Garâibü'l- Kur'ân ve regâibü'l-furkân*. thk. Şeyh Zekeriyya Amirat. Beyrut: y.y., 1416.

Semerkindî, Âlâeddîn. *Bahru'l-Ulûm*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423.

Seyyid Kutub. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*. 16 Cilt. Beyrut: Daru's-Şuruk Yayınları, 1412.

Şelebî, Mahmut. *Hayat-ı Âdem*. Beyrut Dârû'l-Ciyl, ts.

Vehbi, Mehmet. *Hülâsatü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 8 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966.

Topaloğlu, Bekir. *Dini Sohbetler*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1993.

Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-ğayb*. 23 Cilt. Beyrut: y.y., 1995.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Yayınları, 1971.

Yiğit, İsmail. "Tebük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/228-230. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidu't-tenzîl*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabi Yayınları, 1407.

Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîrü'l-Münir*. 15 Cilt. Dimeşk: y.y., 1418.